

Sanja Ivčević

M. Buora, S. Seidel (ur.), Fibule antiche del Friuli

M. Buora, S. Seidel (eds.), Fibule antiche del Friuli

Sanja Ivčević
HR, 21000 Split
Arheološki muzej Split
Zrinsko-Frankopanska 25
sanja.ivcevic@armus.hr

M. Buora, S. Seidel (ur.), *Fibule antiche del Friuli*,
Catalogi e monografie archaeologiche dei Civici musei di
Udine 9, Udine 2008.

Sanja Ivčević
Croatia, 21000 Split
Archaeological Museum - Split
Zrinsko-Frankopanska 25
sanja.ivcevic@armus.hr

M. Buora, S. Seidel (eds.), *Fibule antiche del Friuli*, Catalogi e
monografie archaeologiche dei Civici musei di Udine 9,
Udine 2008.

Kao dio serije *Cataloghi e monographie archaeologiche dei Civici Musei di Udine* u uredništvu M. Buore i S. Seidela izašla je knjiga o antičkim fibulama iz Arheološkog muzeja u Udinama, kojom je obuhvaćeno razdoblje od željeznog doba do srednjeg vijeka.

Knjiga je podijeljena u tri dijela. U prvom se dijelu kronološkim redom nižu rasprave raznih autora o pojedinim tipovima fibula, od željeznodobnih do srednjovjekovnih. Drugi dio je katalog (koji je uredio S. Seidel u suradnji s M. Lavarone), i to dvojezični (njemačko-talijanski) koji obuhvaća i crteže svih fibula. U trećem dijelu knjige donosi se opsežan popis literature, popis inventarnih i kataloških brojeva te fibula prema mjestu nalazišta popraćen geografskom kartom lokaliteta. Obradi fibula pristupilo se detaljno pa su u obzir uzete i one s nepoznatih lokaliteta kao i ulomci fibula koje se čuvaju u zbirci. Sveukupno su obrađena 922 predmeta.

Uz katalog je priložen CD, koji sadrži prijevod članaka na njemački jezik, karte rasprostiranja i popise lokaliteta za neke tipove. Pridodani su i članci o fibulama M. Buore, koji su prije objavljivani na drugim mjestima.

U prvom članku, *Lo studio delle fibule nell'Italia nordorientale*, Maurizio Buora prikazuje povijest prikupljanja i proučavanja fibula u sjeveroistočnoj Italiji, koje započinje još u 18. st., te promjene u načinu prikupljanja građe, pristupu analizi i vrednovanju sitnih arheoloških nalaza. Navodeći najvažnije istraživače i radove o toj tematici, autor kratko analizira različite pristupe u obradi materijala, koja je u posljednjim desetljećima iynimno uznapredovala, kvantitativno, ali i kvalitativno, te se javila potreba za izradom sinteze o fibulama s područja sjeveroistočne Italije kako bi se dobio potpun uvid u taj specifičan materijal. Potom autor preko konkretnih primjera uvodi čitatelja u problematiku proučavanja fibula, u mogućnosti dobivanja brojnih podataka iz te vrste materijala, koji često mogu biti potvrda već poznatih povijesnih činjenica. Proizvodnja, porijeklo, trgovina i razmjena dobara, prihvaćanje tipova u lokalnoj proizvodnji, gustoća nalaza na nekom području, distribucija, etnička i spolna pripadnost nositelja, vojna kretanja, odnosi sa susjednim područjima neki su od aspekata proučavanja tog materijala. Vodeći nas kroz povijest tog prostora, autor naglašava različite probleme u proučavanju fibula.

Stefan Seidel u članku *Le fibule dell'età del ferro* sintetski obrađuje željeznodobne fibule iz zbirke, uključujući i one već objavljene. Izdvaja tipove, obrađuje ih datacijski i prostorno, obazirući se i na dosadašnje objave i najvažnija istraživanja pojedinih tipova, a posebno se bavi proučavanjem lokalnog porijekla fibula. Od 49 obrađenih samo su četiri pronađene izvan područja Friuli Venezia Giulia. Izdvaja one pronađene u utvrdama, odnosno one kojima su okolnosti nalaza poznate, a proučavanjem rasporeda lokaliteta s kojih potječu sporadični nalazi obogaćuje spoznaje o trgovini i trgovačkim putovima na tom području.

Uz detaljan opis inačica, okolnosti nalaza i razvoja tipa Nova Vas Dragan Božić u članku *Fibule di tipo Nova Vas* naglašava da su te fibule nastale na sjeveroistoku Italije i da su radionice potvrđene u Aquileji, te ostavlja otvorenim pitanje njihove eventualne proizvodnje na venetskom području. Datiraju se u prva tri desetljeća 1. st. pr. Kr.

As a part of the series *Cataloghi e monographie archaeologiche dei Civici Musei di Udine*, edited by M. Buora and S. Seidel, a book about Antique fibulae from the Archaeological Museum in Udine has been published which encompasses the period from the Iron Age to the Middle Ages.

The book is divided into three parts. The first part covers the discussions of various authors on individual fibula types, from Iron Age to medieval, in chronological order. The second part is a catalogue (compiled by S. Seidel in collaboration with M. Lavarone) which is bilingual (German-Italian) and which includes drawings of all fibulae. The third part of the book contains an extensive bibliography, a list of inventory and catalogue numbers, and fibulae based on discovery site accompanied by geographic maps of said sites. Analysis of the fibulae was conducted in thorough detail, so even those from unidentified discovery sites and fibula fragments held in the collection are included. A total of 922 items were analyzed.

The catalogue is accompanied by a CD containing a German translation, distribution maps and lists of sites for specific types. It also includes articles by M. Buora on fibulae which were earlier published elsewhere.

In the first article, *Lo studio delle fibule nell'Italia nordorientale*, Maurizio Buora presents the history of gathering and studying fibulae in North-east Italy, which already began in the eighteenth century, and the changes in the methods employed to collect materials, the approaches to analysis and evaluation of small archaeological artefacts. Citing the most important researchers and works on this topic, the author briefly analyses the different approaches to dealing with these materials, which have greatly advanced in recent decades both in terms of quantity and quality, dictating the need for a synthesis on fibulae from North-east Italy in order to facilitate a full insight into this specific type of artefact. Further in the article, Buora introduces specific examples as a guide to the problems surrounding the study of fibulae and to the possibilities of obtaining a great deal of data from these materials, which often serve to confirm already known historical facts. The production, origins, trade and exchange of goods, acceptance of types in local production, density of discoveries in a single area, distribution, ethnicity and sex of bearers, military movements, and relations with neighbouring regions are some of the aspects involved in studying these materials. In leading readers through the history of this region, the author stresses the various problems involved in studying fibulae.

In the article *Le fibule dell'età del ferro*, Stefan Seidel synthetically analyses Iron Age fibulae from the collection, including those already published. He sets aside types, processes them according to date and location with due consideration for previous publication and the most important research into individual types, and, in particular, deals with the examination of the local origin of fibulae. Out of the 49 analyzed, only four were found outside of the Friuli-Venezia Giulia region. He distinguishes those found in fortifications and those for which the discovery circumstances are unknown and, by examining the distribution of sites from which sporadic finds came, he enriches knowledge of trade and trade routes in the region.

Relativno malobrojnim kasnolatenskim fibulama tipa Nauheim i "Schüsselfibeln" bavi se Thomas Schierl u članku *Le forme tardo La tène. Fibule del tipo Nauheim e "Schüsselfibeln"*. Datirajući ih i određujući im porijeklo, autor naglašava kako, premda nisu sačuvane u velikom broju, ipak ocrtavaju kulturne i druge odnose u razdoblju kasnog latena na području sjevernog Jadrana. Pojedinačno opisuje i definira (rasprostranjenost, datacija, kontekst nalaza ako je poznat) svaku inačicu fibula, a posebnu pozornost pridaje porijeklu tipova.

Detaljnju sintezu fibula tipa Almgren 65 dao je Stefan Demetz (*Fibule del tipo Almgren 65*). Taj je tip zastupljen brojnim primjercima na relativno velikom prostoru, pa je proučavanje započelo već krajem 19. st. Autor daje kritički prikaz najvažnijih radova o fibulama Almgren 65. Obradom primjeraka iz Udina definira ih teritorijalno, vremenski i tipološki, te raspravlja o načinu nošenja s obzirom na zatvorene nalaze. Te su fibule, proizvođene u sjevernoj Italiji u okviru 1. st. pr. Kr., prilično rasprostranjene kada govorimo o osnovnom tipu, koji je trgovinom ili razmjenom dospio u okolna područja, te se ne vezuje samo uz određeni lokalni tip nošnje već je dobro prihvaćen i izvan i matičnog područja.

Maurizio Buora obrađuje Aucissa fibule iz Muzeja u Udinama, gdje ih se ukupno čuva četrdeset i osam. Podijeljene su u skupine s obzirom na način izrade zglobnog tuljca, te oblika i ukrasa na luku. Posebno izdvaja fibulu izrađenu od željeza, te one kojima je nemoguće utvrditi način izrade tuljca. U raspravi pod naslovom *Diffusione delle fibule 'aucissa' nell'area altoadriatica*, autor se bavi problemom rasprostranjenosti i kronologije tih fibula na području sjeverne Italije. Zanimljiva teza koju postavlja o tome da su na području sjeverne Italije sredinom 1. st. aucissa fibule nosile isključivo ili uglavnom žene, proizlazi iz proučavanja nalaza iz zatvorenih grobnih cjelina s područja Friulija i Veneta. Čini se da je to posebnost upravo tog područja jer takva situacija, zasad, drugdje nije poznata. Posebno se osvrće na dvije fibule sa specifičnim lukom, koje pripadaju tipu jako bliskom aucissama, a datiraju se u sredinu 1. st.

Brojnom skupinom snažno profiliranih fibula (232 predmeta) bavi se Christian Gugl u članku *Le "kräftig profilierten Fibeln" dal Friuli. Uno sguardo di insieme*. Taj, inače jako raširen i dugotrajan tip zastupljen je na području Friulija u raznim inačicama, koje autor u prvom dijelu teksta obrađuje tipološki i kronološki, a u zaključnom dijelu sažima spoznaje koje proizlaze iz proučavanja tog tipa na području Friulija. Posebno odvaja fibule sa zaštitnom pločicom spirale, one bez takve pločice, te neke rijetke i posebne tipove. Osam je skupina fibula sa zaštitnom pločicom spirale, među kojima su najbrojnije zastupljene Almgren 68, Almgren 69 i Almgren 68/69. Dobro su zastupljene i fibule tipa Almgren 70/73, za koje autor ustanovljava da je podjela na dva tipa, koja se temeljila prema izradi mehanizma za kopčanje igle, nepotrebna jer ih ne odvaja ni kronološki, ni teritorijalno, a ni prema načinu nošenja, već pretpostavlja da je veličina fibule uvjetovala koji način će se primijeniti. Tako fibule obrađuje kao jedan tip A 70/73, od kojih je najbolje zastupljena inačica A 70/73a/b, dok su u nešto manjem broju zastupljene inačice Almgren 70/73e,

In his article *Fibule di tipo Nova Vas*, Dragan Božić provides a detailed description of variants, discovery circumstances and development of the Nova Vas type to stress that these fibulae emerged in North-east Italy and that workshops have been ascertained in Aquileia, and he leaves open the question of their production in the Veneto region. They date to the first three decades of the first century BC.

The relatively few late La Tène fibulae of the Nauheim and "Schüsselfibeln" type are covered by Thomas Schierl in his article *Le forme tardo La tène. Fibule del tipo Nauheim e "Schüsselfibeln"*. In dating them and determining their origin, the author emphasizes that although they have not been preserved in large numbers, they nonetheless outline cultural and other relations of the late La Tène in the Northern Adriatic seaboard. He individually describes and defines (distribution, dating, discovery context if known) each fibula variant, and dedicates particular attention to the origin of types.

A detailed synthesis of the Almgren 65 fibula type was made by Stefan Demetz (*Fibule del tipo Almgren 65*). This type is present in numerous examples over a rather large area, so study of them already began in the late nineteenth century. The author provides a critical overview of the most important works dealing with Almgren 65 fibulae. In examining the examples from Udine, he defines them territorially, chronologically and typologically, and discusses the ways in which they were worn given closed finds. These fibulae, produced in Northern Italy during the first century BC, were rather widely distributed when speaking of the basic type which made its way to surrounding territories, and it is not only classified as a local item of apparel, rather it was well-accepted outside of its core region.

Maurizio Buora analyzes the *aucissa* fibulae from the Museum in Udine, where a total of forty-eight are held. They are classified into groups based on the method of crafting their hinge cylinders, and the shape and decoration of the bow. He highlights a fibula made of iron, and those on which the method for crafting the cylinder cannot be determined. In a discussion under the title *Diffusione delle fibule aucissa nell'area altoadriatica*, Buora deals with the problem of distribution and chronology of these fibulae in the territory of Northern Italy. The interesting hypothesis which he puts forth - that in Northern Italy in the mid-first century *aucissa* fibule were worn exclusively or largely by women - follows from his study of discoveries from closed grave units in Friuli and Veneto. It would appear that this was something specific to this region alone, for such a situation has yet to be ascertained at other locations. He refers in particular to two fibulae with a specific bow, which belong to a type quite akin to the *aucissama*, and which date to the mid-first century.

Christian Gugl deals with a numerous group of prominently moulded fibulae (232 items) in the article *Le "kräftig profilierten Fibeln" dal Friuli. Uno sguardo di insieme*. This otherwise widely-distributed and long-lasting type was present in the territory of Friuli in a number of variants, which the author analyzes typologically and chronologically in the first part of the text, while in the concluding section he summarizes the knowledge derived from the study of this type in the territory of Friuli. He particularly underscores fibulae

Almgren 70/73c/e i Almgren 70/73f, dok je inačica Almgren 70/73c zastupljena samo jednim primjerkom. U posebnom poglavlju obrađene su fibule bez zaštitne pločice spirale, trubljaste i Okorag fibule, koje su na području Friulija rijetke, no značajne kao pokazatelj kulturno-ekonomskih veza s matičnim područjima, odnosno područjima na kojima su takvi tipovi dobro zastupljeni, što je pregledno prikazano statističkim prikazima u tablicama te kartama rasprostranjenosti u završnom dijelu teksta.

Salvatore Ortisi obrađuje srednje i kasnocarske fibule (koljenaste, fibule s glavom u obliku pelte, t-fibule i fibule s lukovicom na luku) u članku *Fibule del periodo medio e tardoimperiale. Fibule a ginocchio, con testa a forma di pelta, 'Scharnierarmfibeln' e 'Bügelknopffibeln'*. Koljenaste fibule zastupljene su u velikom broju (sačuvane su pedeset i dvije), a pripadaju različitim inačicama, te ih autor detaljno pojedinačno obrađuje. Autor prihvaća tipološku podjelu W. Jobsta, te osnovnu teritorijalnu podjelu A. Böhme, koja ih s obzirom na položaj držača igle i konstrukciju za kopčanje dijeli na istočni i zapadni tip. Za brojne tipove zastupljene u zbirci u Udinama, a prevladavaju oni kojima se porijeklo može tražiti u Panoniji, autor zastupa stajalište da nisu pripadali nošnji lokalnog stanovništva, već pridošlicama, bilo vojnicima i njihovim obiteljima, jer su te fibule nosile i žene, bilo trgovcima i ostalim putnicima. Vojničke fibule kasnog 2. i 3. st. s glavom u obliku pelte zastupljene su samo jednim primjerkom, a T-fibule, koje su prihvaćene u cijelom Carstvu kao dio vojničke nošnje 3. st., s tri primjerka. Fibule s lukovicom na luku, koje se razvijaju iz T-fibula sredinom 4. st., a tipološki prethode lukovičastim fibulama, zastupljene su s osam primjeraka, a definitivna su potvrda germanske nazočnosti na tom području, s obzirom na njihovo porijeklo i nositelje.

Slijedi nekoliko skupina fibula koje obrađuje M. Buora. *Fibule ad arco liscio ('Fibeln mit glattem Bügel') o 'Einfache gallische Fibeln'* članak je o fibulama s glatkim lukom, koje se još nazivaju jednostavnim galskim fibulama. Autor naglašava kako taj tip nije do kraja definiran, s obzirom da obuhvaća fibule koje se razlikuju ne samo po nekim osnovnim konstrukcijskim elementima već i datacijski i po porijeklu.

U članku o romboidnim fibulama (*Fibule romboidali*) autor obrađuje one u obliku izduženog romba s bočnim dodacima uz vrh duže strane. Kako dosada nisu dovoljno proučavane, a karta rasprostiranja je manjkava, autor daje širi pogled na taj tip, te predlaže tipološku podjelu tipa na tri inačice. Kao zajednička značajka tog tipa u Friuliju istaknuta je sklonost ukrašavanju romboidnim motivima, te kružni dodaci uz vrh duže strane. Lokalni tipovi također se mogu podijeliti u tri tipa, a analogije im se uglavnom nalaze na području Panonije. Datiraju se na osnovi grobnih nalaza u drugu polovicu 1. i početak 2. st.

Posebnost je jedna fibula koju autor naziva *Fibula con arco sagomato a 'chiave di basso'* s lukom savijenim prema unutra tako da se stvara specifičan ukras kakav se nalazi na nekim drugim tipovima fibula. Držac igle datira je u 3. st.

Kružne emajlirane fibule (*Fibule circolari con decorazione a smalto*) brojne su i dobro zastupljene na području Rimskog Carstva. Za područje Friulija datiraju se od prve polovice 2. st. do

with covered springs, those without such covers and specific types. There are eight groups of fibulae with covered springs, among which the most numerous are Almgren 68, Almgren 69 and Almgren 68/69. Also well-represented are Almgren 70/73 type fibula, for which the author ascertained that their classification into two types based on the crafting of the pin clasp mechanism is not based on chronology, territory nor even the manner of wear, rather he assumed that the size of the fibula determined the manner in which it would be used. Thus, he analyzes the fibula as a type of A 70/73, of which the most present is the A 70/73a/b variant, while variants Almgren 70/73e, Almgren 70/73c/e and Almgren 70/73f are present in somewhat smaller numbers, and variant Almgren 70/73c is present in only a single example. A separate chapter deals with fibulae without spring covers, trumpet-shaped and Okorag fibulae, which are rare in the territory of Friuli, albeit important as indicators of cultural and economic ties with their core regions or regions in which these types are present in high numbers, which is conveniently shown statistically in tables, and on distribution maps at the end of the text.

Salvatore Ortisi analyzes middle and late imperial fibulae (knee fibulae, pelta-headed fibulae, T-fibule and bulb-headed fibulae) in the article *Fibule del periodo medio e tardoimperiale. Fibule a ginocchio, con testa a forma di pelta, "Scharnierarmfibeln" e "Bügelknopffibeln"*. Knee fibulae are present in a large number (fifty-two have been preserved), and they come in a number of variants, of which the author describes each individually in detail. The author accepts the typological classification by W. Jobst, and the basic territorial classification by A. Böhme which, based on the position of the pin rest and clasp construction, he divided into eastern and western types. For numerous types present in the collection in Udine - and those whose origins should be sought in Pannonia predominate - the author holds the view that they were not a component of the apparel of the local population but rather of newcomers, either soldiers and their families (for these fibulae were also worn by women) or merchants and other travellers. Military pelta-headed fibulae of the late second and third centuries were present in only a single example, while T-fibulae, which were assumed throughout the Empire as a component of military uniforms in the third century, are present in three examples. Bulb-headed fibulae, which were developed from the T-fibulae in the mid-fourth century, and which typologically preceded the bulb-shaped fibulae, are present in eight examples, and they definitively confirm the Germanic presence in this region, given their origins and bearers.

This is followed by several groups of fibulae analyzed by M. Buora. *Fibule ad arco liscio ("Fibeln mit glattem Bügel") o "Einfache gallische Fibeln"* is an article on fibulae with smooth bows, which are also called simple Gallic fibulae. The author emphasizes that this type has never been entirely defined given that it includes fibulae which differ not only in terms of certain construction elements but also in terms of dating and origin.

In the article on rhomboid fibulae (*Fibule romboidali*), the author analyzes those shaped like elongated rhombuses with lateral additions along the top edge of the longer side. Since they have not been sufficiently examined until now, and the distribution map is deficient, the author provides a wider overview of this type,

tetrarhijskog doba.

Predmeti s prikazima životinjskih likova veoma su česti u rimskom svijetu, pa tako i fibule često prikazuju neki životinjski lik. U katalogu članka *Fibule di forma animali* autor prikazuje deset fibula raznih tipova kojima je zajedničko to što sadrže neki životinjski lik. U zanimljivoj raspravi o simbolici prikazanih životinja i značenju za nositelja razmatra moguće uzroke i razloge nošenja fibula s takvim prikazom. Prema sadržaju, odnosno vrsti prikazane životinje autor ih dijeli u četiri skupine. One u obliku golubice, koje su dobro zastupljene na području cijeloga Rimskog Carstva, naročito na noričko-panonskom i rajnskom području, stavlja u razdoblje kasne antike, kao i one u obliku pijetla. Fibule s prikazom jelena uobičajeno se datiraju od kraja 1. do početka 3. st., no primjerci iz Udina prema obliku, ali i kontekstu nalaza idu u 6., čak i 7. st. Fibule u obliku pauna pripadaju srednjovjekovnom dobu.

Fibule a pinzetta ('Zangefibeln'), odnosno fibule s glavom u obliku kliješta koje se datiraju od 2. do kraja 4. i početka 5. st. najbrojnije su u razdoblju kraja 2. do sredine 3. st. Porijeklo im nije do kraja razjašnjeno, a podjela na tipove moguća je s obzirom na visinu luka i oblik noge, te ih autor dijeli u četiri različito datirane skupine.

Anton Höck obrađuje kasnoantičke zglobne fibule tipa Hrušica (*Considerazioni sulle fibule tardoromane del tipo Hrušica*) koje su koncentrirane upravo na području istočnih Alpa, predalpskog prostora, a najviše na području Friuli Venezia Giulia gdje su bile i proizvođene. Autor se pozabavio problemom datacije tog brojno zastupljenog, tipa. Detaljnom analizom zatvorenih grobnih cjelina dolazi do zaključka da se te fibule ne javljaju prije početka 4. st. (dok se prije držalo da idu u kraj 3. st.), te da im je vrhunac uporabe bio u drugoj polovici 4. st., a rabljene su i početkom 5. st. Za tipološku podjelu preuzeo je već postojeću podjelu (M. Buora, A. Candussio, P. M. Pröttel) na one s izduženim i one sa zaobljenim lukom, ali je dopunjuje s obzirom na rezultate mjerenja odnosa dužine i visine fibule. Pretpostavlja se da su ih nosili vojnici i civili, pretežno muškarci, no indicije postoje da su ih nosile i žene.

Thomas Schierl obrađuje lukovičaste fibule (*Le 'Zwiebelknopfbeln'*). Sačuvane u velikom broju i zastupljene u svim tipovima, lukovičaste fibule u velikoj većini potječu s lokaliteta Strassoldo. Grafičkim prikazom brojčane zastupljenosti pojedinih tipova i usporedbom s nekim drugim lokalitetima na području Rimskog Carstva, te opisom stanja sačuvanosti i razmatranjima o postojećim i prevladavajućim tipologijama dovodi do obrade ukrasnih motiva na luku i nozi fibula. Autor posebno grupira motive kojima je ukrašavan luk i motive ukrašavanja korištenih na nozi i povezuje ih s određenim tipovima lukovičastih fibula na kojima su se rabili, te ih i uspoređuje, ako je to moguće, s fibulama u ostalim dijelovima Carstva. Načine ukrašavanja na luku odvaja u dvanaest skupina, a one na nozi u četrnaest, no povezuje ih u pet osnovnih skupina prema motivima i zastupljenosti na određenim tipovima. Svi su ti motivi već poznati na ostalim područjima Carstva, u nekim dijelovima više ili manje zastupljeni.

Pod naslovom *Fibule di età altomedievale* Urike Trenkman ujedinjuje šest srednjovjekovnih fibula. Fibulu *a tre bottoni*

and proposes its classification into three variants. The affinity for decoration with rhomboid motifs - as well as circular appendages along the top edge of the longer side - is cited as a common feature of this type in Friuli. Local types can also be divided into three types, and analogies thereto can be found in the territory of Pannonia. They are dated on the basis of grave finds from the latter half of the first and early second century BC.

A specific example is a fibula which the author calls a *fibula con arco sagomato a "chiave di basso"* with a bow bent inward to create a very unique decoration found on some other types of fibulae.

The pin rest has been dated to the third century.

Circular enamelled fibulae (*Fibule circolari con decorazione a smalto*) are numerous and well-represented in the territory of the Roman Empire. In the territory of Friuli, they date from the first half of the second century to the Tetrarchy.

The items with portrayals of animal images are very frequent in the Roman world, and so fibulae also often bear some animal image. In the catalogue to the article *Fibule di forma animali*, the author shows ten fibulae of different types which have in common some sort of animal image. In an interesting discussion of the symbolism of animal portrayals and their meaning to the bearers, he also considers the reasons for wearing fibulae with such portrayals. Based on the content and type of animals shown, the author classifies them into four groups. Those in the form of doves, which are well-represented throughout the Roman Empire, particularly in the Noric-Pannonian and Rhine regions, are placed in Late Antiquity, like those with roosters. Fibulae bearing portrayals of deer are generally dated to the end of the first to the early third century, although the examples from Udine belong to the sixth, and even seventh, century in terms of form and discovery context. Fibulae shaped like peacocks are medieval.

Fibule a pinzetta ("Zangefibeln"), or pincer-headed fibulae are dated from the second to fourth, and early fifth, centuries. These were the most numerous from the late second to early third century. Their origins have not been entirely clarified, but a classification into types is possible given the height of the bow and the shape of the foot, and the author places them into four differently dated groups.

Anton Höck analyzes Late Antique Hrušica-type jointed fibulae (*Considerazioni sulle fibule tardoromane del tipo Hrušica*) which are concentrated precisely in the territory of the Eastern Alps, the subalpine zone and mostly in the territory of Friuli-Venezia Giulia, where they were also produced. The author deals with the problem of dating this rather numerous type. A detailed analysis of grave units led to the conclusion that these fibulae did not appear prior to the early fourth century (although earlier it was believed that they appeared at the end of the third century), and that their peak use occurred in the latter half of the fourth century, and that they were still used in the early fifth century. For his classification, he employed an already existing breakdown (M. Buora, A. Candussio, P. M. Pröttel) into those with elongated and those with rounded bows, but he supplements it given the results of measurement of the length and height of the fibulae. It is assumed that they were worn by soldiers and civilians, usually men, although there are indications that women wore them as well.

prispisuje rimskoj nošnji središnjih i istočnih Alpa 5. i 6. st. Dvjesto fibulama *con animali sul bordo* datiranima u kraj 5. i prvu polovicu 6. st., a izrađenima u sjevernoj Italiji posvećuje veću pozornost i raspravlja o porijeklu, donoseći analogije i kartu lokaliteta. *Fibule ad arco longobarda* pripadaju kraju 6. st., a S-fibula, koja je dosad bila zastupljena s četiri primjerka u Italiji, pripada zadnjoj trećini 6. st.

Jedan primjerak fibule tipa Seidel potakao je raspravu Jana Bemmann (La fibula di disco di Udine Planis di tipo Seidel). Premda je taj primjerak već obrađen i objavljen, autor raspravlja o dataciji, te donosi analogije za primjerak iz Udina. Izdvaja pet primjeraka koje pripadaju tipu Seidel, te na osnovi toga ocrta prostor njihova rasprostiranja od južne Skandinavije prema Elbi, Panoniji i sjevernoj Italiji. Na osnovi povijesnih okolnosti datira ih ne kasnije od treće četvrtine 6. st.

Katalog fibula s područja Friulija ne samo da daje temeljit uvid u tu vrstu materijala za obuhvaćeno područje već je izuzetno važan izvor za istraživače sa susjednih područja, a i šire, za područje Rimskog Carstva. Kako se radi o prostoru kroz koji su u antici prolazili važni trgovački putovi, i koji je bio ishodišni za razne tipove fibula, podaci koji nam se iznose u ovoj knjizi u dobroj mjeri olakšavaju posao onima koji se bave tom vrstom materijala.

Većina skupina koje nisu obrađene u raspravama u ovoj knjizi, već su prije obrađene drugdje (velikim dijelom zaslugom M. Buore, čiji su radovi dodani na CD). Na taj je način izbjegnuto ponavljanje istih objava, a dobivena je potpuna slika o fibulama iz Muzeja u Udinama.

Premda su za interpretaciju arheoloških spomenika detaljne okolnosti nalaza iznimno važne, a ponekad i presudne, nemoguće je zanemariti velik broj slučajnih ili starih nalaza koji se čuvaju u muzejima, osobito onima koji su osnovani prije nekoliko stotina godina ili su pak materijal naslijedili od zbirke nastalih u vrijeme kada su načini prikupljanja bili bitno drugačiji od današnjih. Velik broj podataka koje otkriva takav materijal značajan je prinos u proučavanju fibula antičkog doba.

Thomas Schierl deals with onion-shaped fibulae (*Le "Zwiebelknopfbeln"*). Preserved in high numbers and present in all types, onion-shaped fibulae largely came from the Strassoldo site. A chart showing the numerical presence of individual types and a comparison with some other sites in the Roman Empire, as well as a description of the state of preservation and consideration of existing and predominant typologies led to an analysis of decorative motifs of the fibula bows and feet. Schierl in particular groups motifs whereby the bow is decorated and decoration motifs used on the foot, and links these to certain types of onion-shaped fibulae on which they were used, and then compares them - insofar as this is possible - with fibulae in the remaining parts of the Empire. He divides the bow decoration methods into twelve groups, and foot decoration methods into fourteen groups, but he combines them into five basic groups based on motifs and presence on specific types. All of these motifs are known in other territories of the Empire, more or less present in some parts.

Under the title *Fibule di età altomedievale*, Ulrike Trenkman unifies six medieval fibulae. She ascribes the *a tre bottoni* fibula to Roman apparel of the central and eastern Alps during the fifth and sixth centuries. The two *con animali sul bordo* fibulae, dated to the late fifth century and first half of the sixth century, and produced in Northern Italy, are accorded greater attention and discussion of their origins, with citation of analogies and site maps. The *fibulae ad arco longobarda* belong to the end of the sixth century, while S-fibulae, which were so far present in four examples in Italy, belong to the last quarter of the sixth century.

An example of a Seidel-type fibula prompted the discourse by Jan Bemmann (*La fibula di disco di Udine Planis di tipo Seidel*). Although this example has already been analyzed and published, the author discusses its dating, and provides an analogy for the example from Udine. He highlights five examples of the Seidel type, and on this basis he outlines their distribution from Southern Scandinavia to the Elba, Pannonia and Northern Italy. Based on historical circumstances, he dates them no later than the third quarter of the sixth century.

The catalogue of fibulae from Friuli not only provides a thorough insight into this type of material for the territory in question, for it is also an exceptionally important source for researchers from neighbouring regions and even beyond, for the entire territory of the Roman Empire. Since this is a territory traversed by major trade routes during Antiquity, and which was a source for various types of fibulae, the data provided by this book greatly simplifies the work of those who deal with this type of material.

Most groups not covered in the discussions in this book have been analyzed earlier elsewhere (largely thanks to M. Buora, whose works are added on the CD). Thus, the repetition of publications was avoided, while a complete picture of the fibulae from the Museum in Udine was obtained.

Although more detailed circumstances surrounding discoveries are exceptionally important to interpret archaeological monuments, and sometimes even crucial, it is impossible to neglect the large number of chance or old items held in museums, particularly in those established several hundred years ago, or

even materials inherited from collections that emerged when collection methods were quite different from those of today. The considerable amount of data uncovered by such materials is a significant contribution to the study of the fibulae of Antiquity.